

KULT MARYI W LITURGII BIZANTYJSKIEJ

Jedną z cech współczesnego Kościoła winno być otwarcie ekumeniczne, czyli dążenie do jedności z innymi Kościołami i wspólnotami chrześcijańskimi. Wymagania takie postawił przed wierzącymi Sobór Watykański II. Do ekumenizmu gorąco zachęca także słowem i przykładem obecny papież Jan Paweł II.

Do głównych wymogów jakie stawia przed każdym chrześcijaninem ekumenizm należy zaliczyć poznanie doktryny, liturgii i form pobożności innych chrześcijan. Podejmując bowiem wysiłek otwarcia się na innych naszych braci w wierze często ze zdziwieniem możemy stwierdzić, że ich formy wiary czy oddawania czci Panu Bogu mogą nas bardzo ubogacić.

Kościół Chrystusowy przez wieki istnienia uległ różnego rodzaju podziałom. Wraz z rozprzestrzenianiem się Kościoła i jego podziałami, w różnych krajach czy kulturach wykształciły się nieco odmienne formy sprawowania kultu, pobożności, jaki i liturgii.

Niniejsze opracowanie jest zaproszeniem do krótkiego spotkania z formami kultu maryjnego, które występują w Kościele Prawosławnym oraz w Katolickich Kościołach Wschodnich w których liturgia jest sprawowana według tradycji bizantyjskiej. Do takiego otwarcia, zwłaszcza na bogactwo Kościołów Wschodnich, zachęca Ojciec Święty Jan Paweł II w encyklice *Redemptoris Mater* w numerach 29-34.

1. RÓŻNORODNOŚĆ LITURGII WSCHODU

Syn Boży Jezus Chrystus narodził się jako człowiek, żył, umarł i ukazywał się po Zmartwychwstaniu w Palestynie, a więc w kraju, który leży na styku trzech wielkich kontynentów: Azji, Europy i Afryki. Apostołowie zgodnie z

poleceniem Chrystusa udali się *aby nauczać wszystkie narody* (Mt 28,19). Pierwszymi narodami do których dotarła Dobra Nowina o Zbawieniu były więc ludy Bliskiego Wschodu. Potem Ewangelia dotarła do Europy i Afryki oraz do dalszych części Azji. Tym co łączyło pierwsze gminy chrześcijańskie było Pismo Święte, świadomość łączności i pochodzenia ich wspólnot od apostołów, wspólnota sakramentalna (zwłaszcza chrztu i Eucharystii), wspólne życie liturgiczne. W tym pierwszym okresie chrześcijaństwa dosyć szybko jednak, zwłaszcza w sprawowaniu liturgii i innych form kultu, doszła do głosu spontaniczność i różnorodność, wynikające z różnych miejsc, zwyczajów i odmiennych narodowości i języków chrześcijan.

Po Edyktie Mediolańskim w 313 roku, Kościół wraz z uzyskaną wolnością, mógł rozpocząć organizację swoich zewnętrznych struktur. Ten czas, czyli wieki IV i V, stały się także decydującym momentem dla kształtowania się różnych tradycji liturgicznych. W tym okresie bowiem powstały wielkie patriarchaty na Wschodzie (Antiochia, Aleksandria, Konstantynopol, Jerozolima), a na Zachodzie wzrosło znaczenie chrześcijańskiego Rzymu. Wspomniane Kościoły były kierowane w tym czasie na ogół przez ludzi światłych i świętych, którzy z olbrzymią troską zabiegali o ustanowienie i ujednoczenie form kultu i tekstów liturgicznych. To im w głównej mierze poszczególne wspólnoty lokalne zawdzięczają bogactwo swoich tradycji liturgicznych, które przetrwały nieraz do naszych dni. Ponadto wiek V był czasem gwałtownych sporów chrystologicznych. Chrześcijanie odrzucający uchwały Soborów Efeskiego (431) i Chalcedońskiego (451) utworzyli zupełnie osobne Kościoły, odpowiednio: nestoriański i Kościoły przedchalcedońskie, które z kolei w oparciu o różnice doktrynalne rozpoczęły tworzenie odmienności w liturgii i kultu. Na urozmaicenie tradycji liturgicznej nie miały wpływu wywarły również aspekty etniczne, geograficzne, czy kulturowe, które zdecydowanie różniły takie narody, jak Żydów, Syryjczyków, Etiopów, Egipcjan, Ormian, Hindusów, Greków czy wreszcie Słowian. Nie bez znaczenia dla utrwalania się

różnic liturgicznych były także wydarzenia polityczne, zwłaszcza inwazja islamu, która sprawiła, że wiele Kościołów Wschodnich znalazło się w diasporze bez możliwości wzajemnych kontaktów.

Wspomniane powyżej uwarunkowania sprawiły, że Kościół na Wschodzie uległ wielu różnorodnym podziałom. Na ogół każdy z tych Kościołów wypracował osobny ryt liturgiczny. Na przestrzeni wieków niektóre z tych Kościołów zawarły unię z Rzymem i dzisiaj pozostają w łączności z papieżem, zachowując własną liturgię i dyscyplinę kościelną.

Liturgie i rytury Kościołów Wschodnich możemy podzielić w sposób następujący:¹

A. RYT SYRYJSKO-ANTIOCHEŃSKI

- a) Ryt jakobicki (zachodniosyryjski).
- b) Ryt maronicki (Liban).
- c) Ryt bizantyjski (Bałkany, Rosja, Europa).

B. RYT SYRO-ORIENTALNY (WSCHODNIO-SYRYJSKI)

- a) Ryt nestoriański.
- b) Ryt chaldejski (Iran, Irak).
- c) Ryt malabarski (Indie).
- d) Ryt malankaryjski (Indie).
- e) Ryt ormiański (Armenia).

C. RYT ALEKSANDRYJSKI

- a) Ryt koptyjski (Egipt).
- b) Ryt etiopski (Etiopia).

¹ Istnieje pewna różnorodność w dokonywaniu klasyfikacji obrządków liturgicznych Kościołów Wschodnich. Tutaj stosujemy podział zaproponowany przez O. Roberta Tafta z Papieskiego Instytutu Kościołów Wschodnich w Rzymie. Podział ten wydaje się obecnie najbardziej uzasadniony.

Podstawowym wyznacznikiem pobożności maryjnej na Wschodzie jest fakt, że jest ona prawie całkowicie związana z liturgią. Kult maryjny został włączony do mszy świętej, do liturgii godzin, w rytm modlitw tygodniowych, miesięcznych i rocznych. Wszelkie formy pobożności prywatnej najczęściej czerpią swe treści z pobożności liturgicznej. Liturgia zaś wyprowadza je na ogół z Pisma Świętego i hymnów wielkich Ojców Kościoła (np. św. Efrema Syryjczyka, św. Romana Melodosa, św. Jana z Damaszkusa czy innych).

Mariologia jako osobny traktat teologiczny w Kościołach Wschodnich praktycznie nie istnieje. Wyrazem wschodniej teologii, a więc i mariologii jest przede wszystkim liturgia, w myśl zasady *lex orandi - lex credendi*. Dlatego też, chcąc poznać myśl mariologiczną Kościołów Wschodnich, trzeba najpierw zapoznać się z liturgią.

2. TRADYCJA KOŚCIOŁA BIZANTYJSKIEGO

Kościół bizantyjski należy do rodziny Kościołów, wywodzących się z tradycji syro-antiocheńskiej. Ma on największe znaczenie i jest najliczniejszym ze wszystkich Kościołów Wschodnich. Liturgia bizantyjska jest nierozzerwalnie związana z historyczną tradycją Cesarstwa Bizantyjskiego i jego stolicy – Konstantynopola².

Genezy cesarstwa bizantyjskiego należy upatrywać w gwałtownej ekspansji Cesarstwa Rzymskiego na Wschód. Konsekwencją tej ekspansji było przeniesienie dworu cesarskiego przez cesarza Konstantyna Wielkiego z Rzymu do miasta Bizancjum nad Bosforem 11 maja 330 roku. Cesarz odbudował i rozbudował miasto, zmieniając przy tym jego nazwę na Konstantynopol. Ten Nowy Rzym dość szybko dorównał, a nawet przewyższył pierwotną stolicę pod względem znaczenia politycznego, militarnego, czy życia kulturalnego.

² Por. np. B. Kumor, *Bizancjum, Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1989, k. 624-630; H. J. Widuch, *Konstantynopol stolicą ekumenicznego patriarchatu (325-870)*, Katowice 1988.

Dokonany przez cesarza Teodozjusza Wielkiego w roku 395 podział cesarstwa na Wschodnie i Zachodnie sprawił, że Cesarstwo Bizantyjskie stało się osobnym imperium, natomiast upadek Rzymu w 476 roku jeszcze bardziej wpłynął na wzrost dominacji Cesarstwa Bizantyjskiego w basenie Morza Śródziemnego.

Obszar Cesarstwa Bizantyjskiego zmieniał się często na skutek prowadzonych wojen zwłaszcza z Persami, Arabami, Słowianami czy plemionami germańskimi. W różnych okresach swego istnienia cesarstwo bizantyjskie obejmowało takie obszary jak: Grecję, Azję Mniejszą, Palestynę, Egipt, Syrię, Północną Afrykę, Bałkany, południową Hiszpanię, Italię. Okres największego rozwoju osiągnęło Bizancjum za panowania cesarza Justyniana Wielkiego (527-565), któremu to udało się w granicach Bizancjum zjednoczyć prawie wszystkie dawne posiadłości Imperium Rzymskiego. Po tym okresie świetności stopniowo jednak następował rozpad terytorialny państwa pod wpływem inwazji wrogów zewnętrznych, zwłaszcza Arabów i Persów, aż do całkowitej likwidacji cesarstwa w roku 1453 na skutek inwazji Tureckiej i zdobycia przez nich Konstantynopola.

Kościół w Cesarstwie Bizantyjskim dzielił losy imperium, przeżywając wraz z nim okresy świetności i klęsk. W momencie powstania Cesarstwa Bizantyjskiego w IV wieku w jego granicach istniały 2 patriarchaty (w Aleksandrii i Antiochii), których uprawnienia jurysdykcyjne zatwierdził Sobór Nicejski (325). Na Soborze Chalcedońskim (451) utworzono patriarchaty w Jerozolimie i w Konstantynopolu, nadając temu ostatniemu w hierarchii miejsce bezpośrednio po Rzymie. Od tego czasu patriarcha Konstantynopola uznając prymat papieża, był w praktyce duchowym przywódcą Kościoła na terenie Bizancjum, zwłaszcza gdy w VII wieku poza granicami cesarstwa znalazły się patriarchaty: aleksandryjski, antiocheński i jerozolimski.

W Cesarstwie Bizantyjskim bardzo wyraźne było przymierze Kościoła z państwem. Miało to swoje dobre strony (państwo wspierało budowę świątyń,

organizację kościelną, dzieło ewangelizacji, rozwój teologii), ale także i negatywy, czego wyrazem było uzależnienie Kościoła od państwa. Przejawem takiej zależności był przede wszystkim fakt zwoływania soborów przez cesarzy. Sobory miały charakter synodów cesarstwa, a ich uchwały stawały się jednocześnie prawami państwowymi. Problem uzależnienia Kościoła od cesarza wystąpił z całą jaskrawością podczas sporów teologicznych w dobie arianizmu (IV w.), nestorianizmu i monofizytyzmu (V w.) oraz monoteletyzmu (VII w.) i walk obrazobórczych (VIII w.) kiedy to cesarze próbowali ingerować nie tylko w administrację kościelną, ale także w uchwały dogmatyczne. Apogeum tej ingerencji państwa w sprawy kościelne stanowiły rządy cesarza Justyniana Wielkiego, który nie rezygnując z funkcji obrońcy Kościoła chciał być jego głową, a papieży i patriarchów traktował jak swych poddanych.

Na relacja między Kościołem bizantyjskim a Kościołem rzymskim ogromny wpływ wywarła polityka. Broniąc się przed dominacją bizantyjską papieski Rzym zawarł przymierze z Frankami, czego wyrazem była koronacja Karola Wielkiego na cesarza i wznowienie Cesarstwa Zachodniego (800 r.). Dla ówczesnego patriarchy Nikefora, podział cesarstwa oznaczał w praktyce podział Kościoła. Ta rywalizacja polityczna między dwiema częściami Europy, w powiązaniu z różnicami kulturowymi, liturgicznymi, dogmatycznymi i dyscyplinarnymi obu wspólnot doprowadziła do formalnego podziału Kościoła w roku 1054 (schizma wschodnia). Podział ten został pogębniony podczas wypraw krzyżowych, gdy wojska łacinników zdobyły Konstantynopol i utworzyły Bizantyjskie Cesarstwo Łacińskie (1204 – 1261), narzucając Kościołowi hierarchię łacińską i podporządkowując go Rzymowi.

Na dalszą postawę między obydwoma Kościołami nadal ogromny wpływ wywierała polityka. W obliczu inwazji zewnętrznych wrogów Cesarstwo Bizantyjskie szukało sprzymierzeńca wśród krajów Europy Zachodniej. Formalnym wyrazem tej jedności były unie kościelne zawierane z Kościołem rzymskim. Pierwsza unia została zawarta na Soborze Lyońskim II (1274) przez

cesarza Michała VIII i przetrwała tylko do roku 1282. Druga unia (wobec zbliżającej się nawały tureckiej) została zawarta na Soborze Florenckim w roku 1439 przez cesarza Jana VIII Paleologa, ale i jej los był podobnie krótki i skończył się wraz z upadkiem Konstantynopola (1453), gdyż władzę patriarszą z rąk sułtana otrzymał wtedy przeciwnik unii Gennadiusz II. Na powiększenie dystansu pomiędzy Kościołami wpłynął niewątpliwie fakt, że sułtani tureccy pod groźbą surowych kar zabraniali jakichkolwiek kontaktów z Rzymem. Próba zawarcia przez patriarchę rezydującego w Stambule unii z Rzymem groziła natychmiastową karą śmierci. Pomimo to, niektórzy patriarchowie, zwłaszcza wtedy gdy znajdowali się na wygnaniu, próbowali nawiązywać kontakty z papieżem, zmierzając do zbliżenia bratnich Kościołów. Takie próby w XVII wieku podejmowali patriarchowie Parthenios II, Joannikios II, Methodios III oraz w XVIII wieku Athanasios V.

W 1590 roku w wyniku starań carów rosyjskich tytuł patriarchy uzyskał metropolita Moskwy, a jego stolica jako jedyny patriarchat niezależny od władzy muzułmańskiej została nazwana "Trzecim Rzymem".

Kościół bizantyjski nazywany jest również Kościołem prawosławnym (ortodoksyjnym), ponieważ oparł się wielu herezjom (zwłaszcza herezji nestorianizmu i monofizytyzmu). Kościół ten uznaje jedynie 7 pierwszych Soborów Kościoła niepodzielonego.

Dzisiaj Kościół prawosławny liczy ponad 200 mln wiernych i składa się z kilkunastu tzw. Kościołów autokefalicznych, które są w praktyce niezależne, choć uznają honorowy prymat patriarchy Konstantynopola.

Organizacja Kościoła obejmuje 8 patriarchatów: Konstantynopol (Stambuł), patriarchaty apostolskie (tzw. melchickie): Aleksandria, Antiochia, Jerozolima oraz patriarchat Moskwy, Serbii, Rumunii i Bułgarii. Drugą grupę stanowią Kościoły autokefaliczne na czele których stoją metropolici: w Grecji (tzw. Kościół synodalny), w Gruzji (na czele stoi patriarcha), na Cyprze, w

Albanii, w Polsce, w Czechach i Słowacji oraz w Finlandii. Ponadto duża grupa prawosławnych żyje w diasporze, zwłaszcza w Europie, Australii i Ameryce.

W roku 1966 na zakończenie Soboru Watykańskiego II papież Paweł VI oraz patriarcha ekumeniczny Atenagoras ogłosili wspólną deklarację o zniesieniu ekskomunik rzuconych na siebie nawzajem przez obydwie Kościoły w roku 1054. Gest ten zapoczątkował serię wielopłaszczyznowych dialogów ekumenicznych między obu Kościołami. Szczególne znaczenie miało spotkanie papieża Jana Pawła II z patriarchą ekumenicznym Dymitriosem I w Konstantynopolu w roku 1979, w wyniku którego została utworzona wspólna Komisja Teologiczna, celem prowadzenia dialogu dla osiągnięcia pełnej jedności między siostrzanymi Kościołami³.

Obecnie patriarchą ekumenicznym Konstantynopola jest Bartłomiej I.

W ciągu wieków w niektórych krajach podejmowano próby zawarcia unii między Kościołem prawosławnym, a katolickim. Część wspólnot prawosławnych zachowując własną liturgię i dyscyplinę kościelną przyjmowała naukę dogmatyczną Kościoła rzymsko-katolickiego i uznawała zwierzchnictwo papieża. Do najważniejszych tego typu unii należy zaliczyć unię brzeską w Polsce (1596), unię użhorodzką na Węgrzech (1646), unię w Alba Julia (1698) w Siedmiogrodzie (Rumunia), unię z Kościołem prawosławnym w Gruzji (1754) oraz unię z Kościołem melchickim w XVII wieku na terenie Syrii. Dziś Kościół unicki greckokatolicki liczy ok. 15 mln i dzieli się na wiele wspólnot. Dla tegoż Kościoła katolickiego obrządku bizantyjskiego zaczęto stosować na początku XX wieku, ze względu na jurysdykcje i własną organizację nazwy: albański, bułgarski, grecki, melchicki, rumuński, węgierski ... Kościół greckokatolicki.

Dzisiaj Kościół greckokatolicki posiada 1 patriarchat: grecko-melchicki patriarchat Antiochii (z siedzibą patriarchy w Damaszku), 1 arcybiskupstwo

większe we Lwowie, oraz szereg egzarchatów, metropolii, biskupstw i administratur apostolskich w całym świecie. W Polsce istnieje Kościół greckokatolicki obrządku bizantyjsko-ukraińskiego, który posiada jedną metropolię (Przemyśl-Warszawa) oraz jedną sufraganię (Wrocław-Gdańsk).

3. LITURGIA BIZANTYJSKA

Liturgia bizantyjska jest ściśle związana z wystrojem świątyni, zwłaszcza z ikonostasem, z szatami liturgicznymi, ze śpiewem liturgicznym i kultem ikon⁴. Cechą charakterystyczną liturgii bizantyjskiej jest dialogiczny układ nabożeństw, szczególna rola diakona, oraz uwrażliwienie na zewnętrzne i wewnętrzne piękno kultu.

Liturgia bizantyjska czerpie swe źródła z tradycji jerozolimskiej (liturgia św. Jakuba), z tradycji antiocheńskiej i kapadockiej. W zetknięciu z kulturą grecką (zwłaszcza z tradycją dramatu antycznego) oraz z życiem monastycznym, wspomniane tradycje stworzyły na terenie cesarstwa bizantyjskiego, a zwłaszcza w Konstantynopolu, specyficzny rodzaj liturgii, który stał się właściwy dla całego Kościoła prawosławnego i Kościołów greckokatolickich. Liturgia bizantyjska wyodrębniła się i kształtowała głównie w okresie od IV do X wieku. Na jej rozwój dominujący wpływ wywarli tacy Ojcowie Kościoła i teolodzy jak: św. Jan Chryzostom, św. Bazyli Wielki, św. Jan z Damaszku, św. Roman Piewca, św. Andrzej z Krety i św. Kosma Piewca.

Językiem liturgicznym w liturgii bizantyjskiej był początkowo język grecki (koine). W V wieku wprowadzono także język gruziński, w IX – staro-

³ Zob. Jan Paweł II, *Przemówienie do patriarchy Dimitrios I w katedrze św. Jerzego w Fanarze* (30. 11. 1979), AAS 71(1979) 1599-1603; Jan Paweł II i patriarcha Dimitrios I, *Deklaracja ekumeniczna*, Fanar 30. 11. 1979, AAS 71(1979), 1603-1604.

⁴ Na temat liturgii zobacz np. H. Paprocki, *Bizantyjska Liturgia*, *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 1989, t. 2, k. 630-634; N. Bux, *La liturgia degli Orientali*, Bari 1996; S. Bułgakow, *Prawosławie. Zarys nauki Kościoła Prawosławnego*, Białystok – Warszawa 1992.

cerkiewno-słowiański (dzieło św. Cyryla i Metodego) a w XIII wieku – język arabski. Dzisiaj liturgia bizantyjska w zależności od kraju jest sprawowana w następujących językach: greckim, arabskim, cerkiewnosłowiańskim, ukraińskim, rumuńskim, albańskim, węgierskim, rosyjskim, angielskim, francuskim, japońskim i polskim (jedyna parafia z językiem polskim w liturgii to parafia św. Cyryla i Metodego we Wrocławiu).

Liturgiczne teksty bizantyjskie są zawarte w następujących księgach: *leiturgikon* (służebnik) do sprawowania Eucharystii, *horologion* – do odprawiania godzin kanonicznych, *trebnik* – do sprawowania sakramentów świętych, oraz *euchologion*, czyli księga zawierająca wszystkie modlitwy celebransów.

W większości kościołów prawosławnych obowiązuje kalendarz juliański, czyli wszystkie daty są opóźnione o 13 dni w stosunku do kalendarza gregoriańskiego. Istotną rolę w kalendarzu liturgicznym odgrywa podział na święta stałe (tzw. cykl Menei) oraz na święta ruchome (tzw. cykl Tridionu). Do najważniejszych świąt stałych należą; Objawienie Pańskie (6 stycznia), Spotkanie Pańskie (2 lutego), Zwiastowanie NMP (25 marca), Przemienienie Pańskie (6 sierpnia), Zaśnięcie NMP (15 sierpnia), Podwyższenie Krzyża Świętego (14 września), Wprowadzenie NMP do Świątyni (21 listopada) oraz Boże Narodzenie (25 grudnia).

W centrum cyklu Tridionu znajduje się Święto Zmartwychwstania czyli Paschy, które trwa cały tydzień. Wielkanoc jest poprzedzona 4-tygodnowym okresem przedpościa i 40-dniowym okresem Wielkiego Postu. Po święcie Zmartwychwstania Pańskiego następuje okres wielkanocny, który kończy się niedzielą Trójcy Świętej i poniedziałkiem Świętego Ducha. Niedziela następująca po pięćdziesiątnicy jest niedzielą Wszystkich Świętych.

4. KULT MARYJNY

Miasto Konstantynopol od początku swego istnienia było ściśle związane z kultem Najświętszej Maryi Panny. Według starożytnej tradycji, nowa stolica cesarstwa rzymskiego już w dniu jej ustanowienia została całkowicie poświęcona Najświętszej Maryi Pannie. Jedną z mozaik w świątyni Hagia Sophia w Konstantynopolu przedstawia Maryję na tronie, a u jej stóp cesarzy: Konstantyna Wielkiego i Teodozjusza Wielkiego. Pierwszy ofiarowuje Bogurodzicy miasto Konstantynopol, a drugi – największą świątynię miasta - Hagie Sophie.

Ta tradycja znajduje swój wyraz liturgiczny w specjalnym święcie obchodzonym pod datą 11 maja. Święto to nosi nazwę: “Wspomnienie narodzin Konstantynopola, czyli poświęcenia miasta”. Troparion tego dnia brzmi następująco: *Miasto Bogurodzicy zawiera i ofiarowuje swoje powstanie Matce Bożej, od której czerpie swą siłę i długowieczność, przez którą jest strzeżone i umacniane i woła do Niej «Witaj nadziejo wszystkich krańców ziemi»⁵.*

Władcy bizantyjscy od samego początku wykazywali olbrzymią troskę o gromadzenie wszelkich pamiątek i relikwii Chrystusa Pana, Najświętszej Maryi Panny i świętych. Pozyskanie każdej nowej relikwii było okazją do budowania nowej kaplicy lub kościoła. W dość krótkim czasie w Konstantynopolu zgromadzono tak wielką ilość relikwii, że miasto stało się ważnym miejscem pielgrzymkowym i jakby częścią ziemi świętej. Najcenniejszymi relikwiami były relikwie związane z życiem Pana Jezusa i Jego Matki, takie jak fragmenty krzyża i gwoździ, ubrania Maryi, obrazy przypisywane św. Łukaszowi, bądź tzw. *acheiropoieta*, czyli wizerunki Chrystusa *nie uczynione ludzką ręką*.

Dokładne badania archeologiczne pozwalają stwierdzić, iż w Konstantynopolu było nie mniej niż 485 kościołów, z których 28 nosiło tytuły chrystologiczne, natomiast ponad 200 było poświęconych Matce Bożej⁶. Te

⁵ Cyt. za: G. Gharib, *Le icone mariane*, Roma 1987, s. 32.

⁶ *Tamże*, s. 34.

dane wyraźnie świadczą, że dla mieszkańców stolicy Bizancjum Matka Boża była prawdziwą Królową i Obrończynią miasta.

Spośród świątyń poświęconych Maryi niektóre były prawdziwymi sanktuariami, a ikony znajdujące się w nich stały się prototypami ikon w całym Kościele Wschodnim. Do najważniejszych sanktuariów maryjnych Konstantynopola należy zaliczyć:

- sanktuarium Madonna “Kyriotissa”, jedno z pierwszych sanktuariów maryjnych Konstantynopola, wybudowane przez prefekta miasta Cyrusa (Kyrosa) w I połowie V wieku, dla czci cudownej ikony Bogurodzicy; przy tym sanktuarium spędził swoje życie największy poeta religijny Bizancjum – św. Roman Melodos.

- sanktuarium “Maryja Hodegitria”, czyli “Wskazująca drogę”. W sanktuarium tym przechowywano ikonę, którą według tradycji namalował św. Łukasz. Maryja na tej ikonie wskazuje na swego Syna, jako na drogę. W sanktuarium tym znajdowało się również cudowne źródło, gdzie Maryja uzdrawiała ludzi, zwłaszcza niewidomych.

- sanktuarium Blacherne, które było największym i najdroższym Bizantyjczykom sanktuarium maryjnym. Było zbudowane w V wieku dla uczczenia relikwii welonu-płaszczka Maryi (*Maphorionu*). W absydzie sanktuarium Blacherne znajdował się wizerunek Maryi z dłońmi podniesionymi do góry w geście modlitwy wstawienniczej i z Jezusem ukrytym w swym łonie.

- sanktuarium Chalkoprateia (od chalkos = miedź, gdyż w pobliżu znajdował się targ miedzi). W sanktuarium tym przechowywano relikwię paska Matki Bożej.

- sanktuarium “Zoodochos Pige” (Źródło żywe), znajduje się na peryferiach miasta i jest jedynym dziś istniejącym sanktuarium Konstantynopola, które gromadzi rzesze pielgrzymów. Punktem centralnym sanktuarium jest cudowne źródło, gdzie mają miejsce liczne cuda. W tym sanktuarium czci się Maryję przede wszystkim jako Obrończynię i Opiekunkę miasta.

Konstantynopol kilkakrotnie w swojej historii był zagrożony i oblegany przez wrogów. Cudowne obrony miasta wierni przypisują wstawiennictwu Matki Bożej (619 i 621 – obrona przed Persami i Awarami; 674-678 oraz 717-718 – obrona przed Arabami).

Ten olbrzymi kult Bogurodzicy jaki istniał w Konstantynopolu (sanktuaria, cudowne ikony, relikwie, łaski udzielone mieszkańcom miasta) znajduje swoje szczególne miejsce w liturgii bizantyjskiej, w jej świętach, hymnach i modlitwach.

A) ŚWIĘTA MARYJNE

W cyklu 12 najważniejszych świąt Kościoła bizantyjskiego (tzw. Dodekaorton) 5 jest poświęconych czci Maryi. Są to: Narodziny NMP (8 września), *Eisodos* czyli Wprowadzenie NMP do Świątyni (21 listopada), *Hypapante*, czyli Spotkanie Pańskie (2 lutego), *Evangelismos* czyli Zwiastowanie NMP (25 marca) oraz *Koimesis*, czyli Zaśnięcie NMP (15 sierpnia). Pozostałe święta maryjne to Poczęcie NMP (8 grudnia), *Sinaksi* czyli Wspomnienie Bożej Rodzicielki (26 grudnia), Pamiątka przeniesienia welonu Matki Bożej do sanktuarium Blacherne (2 lipca) oraz pamiątka przeniesienia paska Matki Bożej do sanktuarium Chalkoprataia (31 sierpnia).

Dwa święta maryjne mają swoje miejsce w cyklu świąt ruchomych. Są to: święto Akhatistos (V sobota Wielkiego Postu) na pamiątkę cudownej obrony Konstantynopola przed Awarami i Persami w 621 roku oraz święto Madonny Żywego Źródła (*Zoodochos Pige*), wspominające poświęcenie sanktuarium gdzie Maryja działa liczne cuda (piątek po Wielkanocy).

Kościół bizantyjski nie obchodzi święta Matki Bożej Bolesnej, nie mniej w Wielki Piątek rozpamiętuje cierpienia Maryi u stóp krzyża śpiewając tzw. *staurotheotokion*.

Kościół prawosławny ma ponadto wiele innych świąt lokalnych, właściwych każdej autokefalii, a ponadto wiele świąt poświęconych czci

cudownych ikon, zwłaszcza na terenie Rosji⁷. Nadto każda środa w Kościele bizantyjskim jest poświęcona czci Maryi.

Najważniejszym świętem maryjnym tzw. świętem świąt jest Uroczystość Zaśnięcia NMP. Jest ona poprzedzona 15-dniowym postem i posiada oktawę, co w praktyce oznacza, że cały miesiąc sierpień jest miesiącem maryjnym. Rozpamiętywanie uwielbienia Maryi w chwale niebieskiej kończy bizantyjski rok liturgiczny. Maryja jest przedstawiana jako wzór wierzących i cel do jakiego wszyscy zmierzają.

B) OBECNOŚĆ MARYI W CELEBRACJI EUCHARYSTII

Bizantyjska liturgia Eucharystyczna ma zasadniczo 2 podstawowe formularze: św. Jana Chryzostoma i św. Bazylego Wielkiego. Różnią się one między sobą anaforą i niektórymi modlitwami. Liturgia Jana Chryzostoma odprawiana jest przez cały rok, z wyjątkiem kilku dni, gdy sprawowana jest liturgia św. Bazylego. Liturgia eucharystyczna składa się z trzech głównych części: proskomidii, liturgii katechumenów i liturgii wiernych.

Jeszcze przed rozpoczęciem celebracji kapłan odmawia przed ikonostasem dwa troparia maryjne. Jeden z nich recytowany przed ikoną Maryi brzmi następująco:

*O Matko Boża, źródło miłosierdzia, uczyn' nas godnymi Twojego współczucia; zwróć swój wzrok na naród, który zgrzeszył, ukaz, jak zawsze, Twoją moc. Ufając Tobie, wołamy do Ciebie tak jak kiedyś Gabriel, ksiązę zastępów anielskich: Zdrowaś!*⁸

⁷ Zob. *Kult Maryi w Kościele rzymskokatolickim w Polsce i rosyjskim Kościele prawosławnym*, Warszawa - Moskwa 1989; *Russkije Monastyry. Centralnaja czast Rossji*, Moskwa 1995. Do najbardziej znanych ikon rosyjskich należą: Matka Boża Włodzimierska, Matka Boża Znamienije z Nowogrodu, Matka Boża Kurska-Korena, Matka Boża Smoleńska, Matka Boża Kazańska, Matka Boża Iwierska i inne.

⁸ Tekst grecki w: F.E. Brightman, C.E. Hammond, *Liturgies Eastern and Western*, t.1, Oxford 1967, s. 354; cyt. za: G. Gharib, *La Madre di Dio nelle Chiese Orientali*, Roma 1989, mps., s. 63.

Bardzo ważny symboliczny gest zawiera obrzęd przygotowania (proskomidia). Przygotowując na patenie chleb do konsekracji celebrans układa na niej różne partykuły. Po prawej stronie partykuły symbolizującej Chrystusa układa partykułę symbolizującą Maryję (Panagia). Temu gestowi towarzyszy następująca modlitwa:

Ku czci i na pamiątkę Błogosławionej, chwalebnej naszej Pani, Matki Bożej i zawsze Dziewicy Maryi; przez jej modlitwy przyjmij Panie tę ofiarę na Twój niebieski ołtarz.

Kładąc tę cząstkę chleba na patenie kapłan mówi:

Królowa, odziana w złotogłów, zasiadła po Twojej prawicy (Ps 44,10)⁹.

Refren pierwszej antyfony na początku mszy świętej brzmi:

Przez wstawiennictwo Matki Bożej, o Zbawicielu zbaw nas!¹⁰

Codzienne troparia kończą się zawsze hymnem ku czci Maryi. Od poniedziałku do piątku tym troparionem jest kontakion zatytułowany *Protasia ton christianon*:

Niezwyciężona Opiekunko chrześcijan, Pośredniczko niezachwiana u Stwórcy, nie gardź głosami nas grzesznych, ale przybądź, o Dobra nam na pomoc; nam którzy z wiarą wołamy do Ciebie: Pośpiesz ze wstawiennictwem i pośpiesz nam na ratunek, Ty Bogurodzico, która zawsze ochraniasz tych, którzy Cię czczą¹¹.

Najważniejsze teksty maryjne znajdują się w Modlitwie Eucharystycznej czyli anaforze. Po przeistoczeniu celebrans odmawia modlitwę. Gdy kapłan wspomina Najświętszą Maryję Pannę modlitwa zostaje przerwana i następuje

⁹ F.E. Brightman, C.E. Hammond, *dz. cyt.*, s. 357; cyt. za: G. Gharib, *La Madre di Dio*, *dz. cyt.* s. s. 64.

¹⁰ F.E. Brightman, C.E. Hammond, *dz. cyt.*, s. 364; cyt. za: G. Gharib, *La Madre di Dio*, *dz. cyt.* s. s. 64.

¹¹ *Hieratikon*, Harissa-Roma 1950, s. 284, cyt. za: G. Gharib, *La Madre di Dio*, *dz. cyt.* s. s. 64.

uroczyste okadzenie podczas którego śpiewa się ku czci Maryi pieśń uwielbienia zwaną *Megalinarion*. W liturgii św. Jana Chryzostoma jest to pieśń zatytułowana *Axion estin*, a w liturgii św. Bazylego *Epi soi chairei*. Oto tekst maryjny zaczerpnięty z anafory świętego Bazylego:

K: *Spraw abyśmy znaleźli miłosierdzie i łaskę ze wszystkimi świętymi, których od wieków sobie upodobaleś, z praojcami, ojcami, patriarchami, prorokami, apostołami, ewangelistami, zwiastunami, męczennikami, wyznawcami, nauczycielami i ze wszystkimi sprawiedliwymi, którzy w wierze zasnęli.*

(donośnie): *A nade wszystko za Najświętszą, Przczystą, Błogosławioną i pełną chwały Panią naszą, Bogurodzicę i zawsze Dziewicę Maryję.*

Okadzenie:

L: Pieśń “Epi soi chairei”: *Tobą raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie: Aniołów chóry i ludzki ród. O święta świątynio i raju duchowy, dziewictwa chlubo, w Ciebie wcielił się Bóg i dzieckiem był Przedwieczny Bóg nasz. Wnętrznosci bowiem Twoje uczynił ołtarzem i łono Twoje było większym od nieba. Tobą raduje się, Łaski pełna, wszelkie stworzenie¹².*

Ponadto Maryja zajmuje szczególne miejsce w obrzędzie i modlitwach komunii świętej. Liturgia bizantyjska proponuje wiernym odmawianie specjalnych modlitw do Maryi podczas obrzędu Komunii świętej. Niektóre z tych modlitw tworzą jakby osobne oficjum. Znajdujemy je w dwóch podstawowych księgach liturgicznych Kościoła bizantyjskiego: w *Hieratikonie* i w *Horologionie*.

Oto przykładowo *Modlitwa przed komunią* świętego Jana z Damaszku:

¹² *Wieczera mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, wybór, wstęp, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1988, s. 135.

Znajduję się przed bramą Twojej świątyni a złe myśli nie opuszczają mnie. Ale Ty, Chryste Boże, który usprawiedliwiłeś celnika, i miałeś litość dla Kananejki i dobremu łotrowi otworzyłeś bramy nieba, otwórz także dla mnie wnętrza Twej miłości do ludzi i przyjmij mnie, w chwili gdy przybliżam się, aby Ciebie dotknąć jak nierządnicą i kobieta cierpiąca na krwotok. Ona dotknęła kraju Twojej szaty i natychmiast otrzymała uzdrowienie; tamta objęła Twoje nieskalane nogi i otrzymała odpuszczenie swoich grzechów. I ja nędzny, który ośmielam się przyjąć całe Twe Ciało, spraw, abym nie został spalony. Przygarnij mnie, tak jak przyjąłeś tamtą jawnogrzesznicę i oświeć zmysły mojej duszy, niszcząc moje grzeszne skłonności, przez modlitwy Tej, która Cię bez nasienia zrodziła i dzięki mocom niebieskim, bo Ty jesteś błogostawiony na wieki wieków. Amen¹³.

C. OBECNOŚĆ MARYI W LITURGII GODZIN

W modlitwach liturgicznych wiele miejsca zajmuje cześć oddawana Matce Pana. Modlitwą maryjną najczęściej odmawianą jest *Magnificat*, który jest recytowany codziennie podczas jutrzni. Ponadto podczas modlitw porannych, wśród wielu innych, odmawiane są między innymi następujące modlitwy maryjne:

Modlitwa do Najświętszej Dziewicy

*Najświętsza Władczyni moja, Bogurodzico,
przez święte Twoje i wszechmocne modlitwy
zachowaj mnie, pokornego i niegodnego sługę Twego,
przed rozpaczą, zapomnieniem, brakiem rozumu,
niedbałością i wszystkimi nieczystymi,*

¹³ *Horologion*, Roma 1937, s. 959; cyt. za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 2, Roma 1989, s. 570.

*zdradliwymi i bluźnierczymi zamysłami
nędznego mego serca i przyćmionego mego umysłu,
zgaś płomień moich pożądliwości,
albowiem nędzny jestem i niegodny.
Wybaw mnie od wszelkich
okropnych wspomnień i zamiarów,
uwolnij mnie od wszystkich złych uczynków,
albowiem błogostawiona jesteś
między wszystkimi narodami
i wystawiamy imię Twoje najświętsze
na wieki wieków. Amen¹⁴.*

Kantyk maryjny

*Zaprawdę godne to jest
błogostawić Ciebie, Bogurodzico,
zawsze błogostawioną i najczystsza,
i Matkę Boga naszego.
Czcigodniejszą od Cherubinów
i chwalebniejszą bez porównania od Serafinów,
któraś bez zmiany Boga-Słowo zrodziła,
Ciebie, prawdziwą Bogurodzicę, wywyższamy.
Chwała Ojcu i Synowi, i Świętemu Duchowi,
i teraz, i zawsze, i na wieki wieków. Amen.
Panie zmiłuj się (trzy razy)¹⁵.*

¹⁴ *Modlimy się z Kościołem Wschodnim. Modlitwy liturgii godzin, wybór, przekład i opracowanie: H. Paprocki, Warszawa 1995, s. 82.*

¹⁵ *Tamże, s. 86.*

Wstawiennictwo Maryi jest przyzywane także zawsze na zakończenie modlitw porannych, następującymi słowami:

*Panie Jezu Chryste, Synu Boży,
dla modlitw najczystszej Twojej Matki,
czcigodnych i bogobojnych ojców naszych
i wszystkich świętych
zmiłuj się nad nami. Amen.
Boże, bądź miłościw mnie grzesznemu,
Boże, oczyść mnie z grzechów moich
i zmiłuj się nade mną.
W imię Ojca i Syna, i Świętego Ducha.*

Również w modlitwach wieczornych odnajdujemy liczne akcenty maryjne. Spośród kilku maryjnych formuł modlitewnych, warto zwrócić uwagę zwłaszcza na *Wieczorną modlitwę do Najświętszej Bogurodzicy*, w której Maryja przyzywana jest jako ta, która broni nas od pokus i upadków:

*Dobrego Króla najlepsza Matko,
najczystsza i błogosławiona Bogurodzico Maryjo,
złej miłosierdzie Syna Twego i Boga naszego
na pełną pożądlności moją duszę
i Twymi modlitwami naucz mnie dobrych uczynków,
abym ostatek mego żywota przeżył bez grzechu
i przez Ciebie uzyskał raj, Bogurodzico Dziewico,
jedyna czysta i błogosławiona¹⁶.*

¹⁶ *Tamże*, s. 93.

Ponadto w wielu innych miejscach modlitwy godzin pojawiają się akcenty maryjne.

Oto najważniejsze formuły modlitewne.

Liczne modlitwy kapłańskie kończą się następującą formułą: *dla modlitw świętej Bogurodzicy i wszystkich Twoich Świętych....*¹⁷

Wstawiennictwo Maryi jest przyzywane na koniec wszelkich litanii poprzez odmawianie specjalnej formuły maryjnej, zwanej *Tes Panagias*.

W wielu godzinach kanonicznych powtarzają się krótkie wezwania do Matki Bożej, w której wierni wzywają Jej wstawiennictwa.

Oto dwie ze wspomnianych formuł:

*Chwalebna, Zawsze Dziewico, błogosławiona Matko Boga, przedstaw nasze błaganie Twojemu Synowi a naszemu Bogu, i proś Go, aby przez Twoje pośrednictwo zbawił nasze dusze*¹⁸.

*Cała Święta Matko Boża, o Pani, wstawiaj się za nami grzesznymi!*¹⁹

D. HYMNOGRAFIA MARYJNA

Szczególnym miejscem czci Błogosławionej Dziewicy w liturgii bizantyjskiej są hymny, które wypełniają prawie w 90 procentach bizantyjskie księgi liturgiczne. Ogólnie hymny bizantyjskie można podzielić na trzy grupy: troparia, kontakiony i kanony.

Troparion jest pojedynczą, krótką lub dłuższą strofą, która w zależności od miejsca i treści przyjmuje różne nazwy²⁰. Troparia ku czci Matki Bożej nazywają się *Theotokionami*, a te które czczą Matkę Bożą Bolesną – *Staurotheotokionami* (od gr. stauros – krzyż). Te ostatnie odmawiane są zasadniczo w środy i w piątki, po wspomnieniu męki Chrystusa lub męczeństwa

¹⁷ Zob. np. *Horologion*, dz. cyt. s. 288.

¹⁸ *Horologion*, dz. cyt. s. 292; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 1, Roma 1988, s. 912.

¹⁹ *Horologion*, dz. cyt., s. 252; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 1, Roma 1988, s. 912.

²⁰ Np. *Apolitkion, exapostilarion, ipakoi, kathisma, sticheron*.

męczenników. Codziennie podczas nieszporów odmawiane są natomiast dwa *theotokia*: *Pod Twoją obronę* i *Ave Maria*.

Oto wspomniane *theotokia*:

Pod Twoje miłosierdzie

*uciekamy się, Bogurodzico Dziewico,
błagań naszych nie odrzucaj w utrapieniach,
lecz z bied wybaw nas,
Jedyna czysta i błogosławiona²¹.*

Bizantyjska wersja *Pozdrowienia anielskiego* różni się nieco od wersji łacińskiej:

*Bogurodzico, Dziewico, raduj się łaski pełna Maryjo,
Pan z Tobą, błogosławionaś Ty między niewiastami
i błogosławiony owoc żywota Twego,
albowiem zrodziłaś Zbawcę dusz naszych²².*

Spośród *staurotheotokionów* przytoczmy fragment *staurotheotokionu* z *Kanonu Staurosimos ze środy*, autorstwa Józefa Hymnografa (816-886). Oda I:

*Miecz zranił Cię, o Najczystsza, kiedy przypatrywałaś się męce Twojego
Syna: widząc Go przebitego włócznią i myśląc o mieczu, który w bramach raj
zabraniał wiernym przystępu do Boga²³.*

²¹ *Modlimy się z Kościołem Wschodnim, dz. cyt. s. 97.*

²² *Tamże, s. 84.*

²³ *Parakletiké, Roma 1885, s. 51; za: Testi mariani del primo millennio, red. G. Gharib, t. 2, Roma 1989, s. 703.*

Drugą grupę hymnów stanowią tzw. kontakiony. Są to długie utwory. Poszczególne zwrotki nazywają się *ikoi* czyli pomieszczenia. Strofy są połączone ze sobą kluczem akrostychu, który najczęściej zawiera w sobie imię autora. Głównym twórcą kontakionów był św. Roman Melodos (+560), który według tradycji ułożył kontakiony na wszystkie święta roku liturgicznego. Z tej liczby 63 są poświęcone Matce Bożej. Najsłynniejszym kontakionem jest hymn *akathistos* (tzn. śpiewany w postawie stojącej), który w sposób najbardziej uroczysty jest wykonywany w V sobotę Wielkiego Postu i poświęcony w całości rozważaniu tajemnicy Wcielenia²⁴. Oto fragment tego hymnu:

*Archanioł z nieba posłan był,
by "Witaj" Matce Boga rzekł.
A kiedy ujrzał, że na jego bezcielesny głos
bierzesz na siebie ciało, Panie!
stanął w zachwycie
wołając do Niej:*

*Witaj, przez którą radość świeci.
Witaj, przez którą klątwa odpuszczona.
Witaj, która Adama podnosisz z upadku.
Witaj, która Ewę uwalniasz od łez.*

*Witaj, o wysokości pojęciom ludzkim niedostępna.
Witaj, głębino niezbadana nawet anielskim okiem.
Witaj, bo jesteś tronem Króla.
Witaj, bo dźwigasz Tego, co wszystkie dźwiga rzeczy.*

²⁴ Por. E. Toniolo, *L'inno Acatisto, monumento di teologia e di culto mariano nella Chiesa bizantina*, w: *De cultu mariano saeculis VI-XI*, t. 4, Roma 1972, s. 1-39.

Witaj, gwiazdo Słońce ukazująca.
Witaj, łono Boskiego wcielenia.
Witaj, przez którą stworzenie się odnawia.
Witaj, przez którą Stwórca dzieckiem się staje.
*Witaj Oblubienico dziewicza!*²⁵

Trzecią grupę hymnów bizantyjskich stanowią kanony. Konon jest długim utworem poetyckim składającym się z dziewięciu od, z których każda z kolei składa się z kilku strof. Ostatnia zwrotką jest zawsze *theotokion*, czyli hymn maryjny. Tradycja przypisuje powstanie kanonów św. Andrzejowi z Krety (+740). Najbardziej znane są dwa kanony, które stanowią część liturgii zwanej *Paraklisis Bogurodzicy*, a którą wykonuje się od 1 do 14 sierpnia, jako przygotowanie do święta Wniebowzięcia Maryi. Autorem pierwszego kanonu jest prawdopodobnie Teostericos Studyta, nieznan bliżej mnich żyjący w IX wieku²⁶. Kanon ten zyskał niezwykłą popularność i stał się codzienną modlitwą w monastyrach tradycji bizantyjskiej, a także jest odmawiany przez ludzi świeckich.

Oto fragment *Kanonu parakletycznego ku czci Bogurodzicy*. Oda I:

Przygnieciony licznymi pokusami, u Ciebie szukam schronienia,
szukając zbawienia. O Matko Słowa i Dziewico,
wybaw mnie od nieszczęść i od niebezpieczeństw.

Miotają mną ataki namiętności, napętniając
moją duszę przygnębieniem: oczyść mnie Ty, o Dziewico cała czysta,
pokojem Boga, Twojego Syna.

²⁵ *Akathistos. Bizantyjski hymn dziękczynny ku czci Matki Bożej z VI wieku*, tłum. M. Bednarz, "Znak" 17(1965), 638.

²⁶ W tradycji bizantyjskiej powstanie tego kanonu bywa przypisywane także niezależnie bądź Teofanowi z Nicei (778-845), bądź św. Janowi z Damaszku (675-749). Najbardziej prawdopodobne jednak wydaje się autorstwo Teostorictosa.

*O Dziewico, która zrodziłaś Boga Zbawiciela, proszę Cię,
uwolnij mnie od wszelkich przeciwności, ponieważ do Ciebie się uciekam,
i do Ciebie wznoszę duszę i ducha.*

*Uczyń moje chore ciało i moją duszę
godnymi Twoich nawiedzin, o jedyna Rodzicielko Boga,
Ty, która jesteś Dobra i Rodzicielką Dobrego²⁷.*

4. ZAKOŃCZENIE

Liturgia jest podstawowym źródłem w którym wyraża się i przejawia wiara i kult ludu Bożego w Kościele bizantyjskim. Naukę teologiczną dotyczącą Maryi również najpełniej można poznać poprzez analizę tekstów liturgicznych.

Najbardziej czczoną i rozpamiętywaną tajemnicą mariologiczną jest dogmat Bożego macierzyństwa. Nieustannie do tej tajemnicy odwołują się teksty liturgiczne i ikonografia. Ponadto często jest ukazywana Maryja jako Zawsze Dziewica i Cała Święta (Panagia). Maryja jest przyzywana również jako Pośredniczka i Orędowniczka. Dwa, często powtarzane, klasyczne zwroty liturgii bizantyjskiej, najlepiej przedstawiają tę prawdę:

Najświętsza Matko Boża, zbaw nas!²⁸ oraz Przez wstawiennictwo Matki Bożej, zbaw nas, o Zbawicielu!²⁹.

²⁷ *Horologion*, dz. cyt., s. 903; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 2, dz. cyt., s. 807.

²⁸ *Hieratikon*, dz. cyt., s. 21; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 1, dz. cyt., s. 912.

²⁹ *Horologion*, dz. cyt., s. 829; za: *Testi mariani del primo millennio*, red. G. Gharib, t. 1, dz. cyt., s. 912.